

Hüseyn Cavid - 140

Ulu öndər Heydər Əliyev bədii söz təmsilçilərimizin

yaradıcılığını Azərbaycan xalqının tükən-məz sərvəti hesab edir, onların qorunmasına, tədqiqinə, təbliğinə geniş yer ayırırdı. Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Şah İsmayıl Xətai, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vəqif, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun...

Həmin sıradan böyük dramaturq Hüseyn Cavidə xüsusi diqqət göstərməklə, sanki onun taleyinə vurulan zərbələrin, uzun müddət kitablarına, hətta adının çəkilməsinə belə qoyulan yasağın əvəzini qaytardı. Respublika rəhbəri kimi, 1981-ci ildə 100 illik yubileyinin keçirilməsi barədə qərar qəbul etdi. 1982-ci ilin payızında şəxsi təşəbbüsü, göstərişi ilə, nəşinin qalıqları Sibirdən getirilib, doğma vətəninə torpağa tapşırıldı. 1982-1984-cü illərdə yüksək tirajlı dördcildliyi buraxıldı. Prezidentliyi dövründə Naxçıvanda möhtəşəm məqbərəsi ucaldıldı, orada və Bakıda ev-muzeyi açıldı. 120 illiyi ərəfəsində külliyyatının

nəşri plana salındı və 2005-ci ildə əsərləri beş cilddə, latın qrafikasında işıq üzü gördü. Pyesləri yenidən teatrların repertuarını bəzədi, bir çoxu dünyanın aparıcı dillərinə tərcümə olunaraq uzaq-uzaq diyarlarda da tamaşaya qoyuldu.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Hüseyn Cavidə fəlsəfi seçirlərinə görə Şekspirdən üstün tutur, Hegelə bənzədir. Amma ümumilikdə verdiyi yüksək qiymətin səbəbi təkcə ədibin mütəfəkkirliyi deyildi. Onun yaradıcılıq ruhunda həm də həyata öz baxışını, insanlara öz münasibətini görürdü.

Baş qəhrəmanların xarakterində xalqa olan güclü bağlılığı fərqləndirirdi.

Yaşadıqları cəmiyyətin sadə nümayəndələri arasında daha rahat, daha sərbəst davranmalarını nitqlərində, çıxışlarında xüsusi vurğulayırdı. Yeri gəldikcə, folklor elementlərindən də yararlanmaqla, həmin səhnələr üçün münbit psixoloji fon yaratmasını, bununla hadisələrə əlavə dinamiklik gətirməsini müəllifin istedadın geniş imkanları ilə əlaqələndirirdi...

Hüseyn Cavid yaradıcılığında folklor nümunələri

Xəyal AĞAYEVA-ORUCQIZI,

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“İblis” pyesinin dördüncü pərdəsində İblisin ağaclar arasından çıxması ərəfəsində baş verən göy gurultusuna bir qızın hər bəndini iki dəfə oxuduğu kanto (şərq) ilə zəmin hazırlanır:

*“Dün bir çoban sevdim pinnə başında,
Bir əksiyyə yox gözündə, qaşında.
Fələk ayrılı saldı,
Bən köçdüm, o qaldı,
Şimdi bənsiz yaşar,
İrmaq kimi coşar...”*

“Şeyx Sənan”ın dördüncü pərdəsinin effektini dramaturq qızlar və uşaqların, ardınca dəliqanlıların rəqsi və nəğməsi ilə daha da artırır:

*“...Qızlar və uşaqlar:
Açıms mənakcə, sünbül,
Xəndan olur qızılıgül;
Öldükcə, sanki bülbül
Rəqs etdirir xəyalı...”*

Dəliqanlılar:
*Hərdəm günəş gülümsər,
Sisilər cihani yeksər;
Məcrub edər sarəsər
Ənzari-əhli-halı...”*

“Uçurum”da obrazın daxili aləminin yığcam, lakin təsirli ifadəsindən ötrü bayatdan istifadə edir:

*“...Göyərçinəm, göyərçin,
Ağlaram için-için.
Mən bu qara bəxti ilə
Nəçin doğuldum, ah, nəçin...”*

“Xəyyam”da da şifahi xalq ədəbiyyatının həmin janrının çevik dilindən faydalanır:

*“...Sevda, bu nədir, Sevda,
Etdin bizi sən rüsva.
Layiqmi adın gəzsən
Nifrətlə dodaqlarda.*

*Sevda, gedəlim, Sevda,
Durmaq yaramaz burda.
Gəl, gəl ulu xaqanın
Qalmış gözü yollarda...”*

“Peyğəmbər” pyesinin “Hicrət” hissəsində verilən uşaqların tərənəsi Hüseyn Cavid tərəfindən vətənə öz sevgisini bildirmək üçün edilən orijinal müəllif müdaxiləsidir:

*“...Diyər, göydə bağçalar var,
Orda çiçəklər nur saçar.
İnsan mələk kimi uçar...
İstəməm, masalıdır onlar,
Mən vuruldum yalnız sənə,
Vətən...Ah, sevgili ana!...”*

“Azər” poemasında olan nəğmələrdəki fikir sadəliyindən, dil rəvanlığından aydın seçilir ki, şair bu misraları qələmə alarkən folklorlardan yeterincə bəhrələnilir:

*“Ey sallana-sallana
Ucan qərrib durnalar...”*

*“...Səfalıdır bizim dağlar, bizim ellər,
Qayğı bilməz bizim bağlar, bizim güllər,
Çağlayan bir yanda çağlar, orman güllər,
Bulutlar bir yanda ağlar, çoban dinlər,
Səfalıdır bizim dağlar, bizim ellər...”*

– poemanın “Kömür mədəninə” fəslindəki bu bənd dumduru xalq ruhunda yazdığı “Çoban türküsü” şeiri ilə səsləşir:

*“...Açmasın çiçəklər, gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər,
Dərdim çoxdur, ellər, ellər, ay ellər!
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlaram...”*

O isə “Bu da gələr, bu da keçər, ağlama” rədifli məşhur türk şərqisini xatırladır... Homerdən başlayaraq, üzü bəri bütün sənətkarların əzəli mövzusu Xeyirlə Şərin mübarizəsi olub və Hüseyn Cavidin yaradıcılığında bu meyl daha canlı şəkildədir. Hələ irihəcmli əsərlərindən əvvəl, seçirlərində nəfəə qarşı üsyan qaldırıb, onun törətdiyi fəsadları lənətləyib. Sanki özünü böyük savaqlara, “İblis”ə, “İblisin intiqamı”na hazırlayırdı.

“Hübuti-Adəm” mənzuməsində bəşəriyyətin ulu Ata və Anasının ayrı-ayrı xalqların folklorunda az fərqlə mövcud olan cənnətdən qovulma əfsanəsini nəzmə çəkərək, oxucuları şeytanın fitnəsinə uymamağa çağırır. Yazır ki,

*Deyirlər bir zaman Adəm və Həvva
Yaşarmış rövzeyi-cənnətdə tənha...*

Amma çox keçmədən bir qovun diliminin (xurmanın, yaxud almanın) ucbatından öz şad-xürrəm yaşayışlarını təhlükəyə atırlar:

*“...Hücum etmiş də süfli ehtirasat,
Qabarmış adamıyyət hissi... heyhat!...”*

Bu zaman

*“...Gözlə bir qız, səmavi bir pərizad
Gəlib Həq sahibindən əldə fərman,
Demis: Çıq, ey səfalətpərvər insan!
Çıq, ey qafil başər! Dəf ol, çəkil, get!
Bu lahutu təfərrücgahi tərək et!...”*

Və sonda müəllif insanlara xəbərdarlıq edir:

*“...Əmin ol, nərdə nəfs olmuşsa hakim;
Həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim.
Kimin ülviyə ruhu, söz onundur,
Əsiri-nəfs olan daim zəbundur.”*

Çox təəssüf ki, Hüseyn Cavidin bu qədər xalqa, şifahi xalq ədəbiyyatına bağlılığı sağlığında qesdən, bilərəkdən kiçildilib, hətta heçə bərabər tutulub. Əksinə, aldığı təhsilin təsirindən ədəbi dilinin İstanbul türkcəsinə yaxınlığı, mövzularının əksəriyyətinin “İrandan, Turandan gəlməsi” ilə qoşalaşdırılaraq, nahaqdan Sibirə sürgün edilməsinə, orada məhrumiyyətlər, əzablar içində dünyasını dəyişməsinə bəhanə olub. Ailə üzvləri incidilib, “Attıla”, “Çingiz”, “Telli saz”, “Şəhla” və “İblisin ilhamı” adlı faciələri yoxa çıxıb, cırılib-yandırılıb. Şərq

və Qərb folkloru ilə dərinədən tanışlığına, milli və bəşəri duyğuları vəhdət halında qələmə gətirmək məharətinə görə üstün tutulmaq, yüksək dəyərləndirmək əvəzinə, “xalq düşməni” damğası vurularaq işgəncələrə məruz qaldı.

Əslində, böyük dramaturqun məhəlli çərçivəyə sığmamasında qeyri-adi bir şey yox idi. Sadəcə, görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Sultanlının təbirincə desək, o, “öz sərbəstliyini kimsəyə satmamışdır.” Firdovsi, Nizami, Şekspir, Höte, İbsen kimi dahiələr sivilizasiyalar arasında fərq qoyurdularmı? Yox! Tərəddüd etmədən ayrı-ayrı xalqlara mənsub əsətləri, əfsanələri əsərlərinə gətirirdilər. Hüseyn Cavid müxtəlif versiyaları diqqətlə tutuşdururdu. Ən optimal səhnələrə, mətələri hadisələr, obrazlar, dialoqlar əlavə etməklə dolğunlaşdırır, müasirliklə səsləşən ədəbiyyat əsərlər yaradırdı...

1914-cü ildə qələmə aldığı “Şeyx Sənan” faciəsinə uzun müddət hazırlaşb. Hüseyn Cavid haqqında xatirələrdən birində qeyd edilir ki, Tbilisi şəhərinin Şeytanbazarı deyilən hissəsində kirayələdiyi evdən Şeyx Sənan dağı aydın görünürdü. Saatlarla ona baxıb xəyalə dalırdı. Türbəsi önündə yazdığı qəzəllə də onun ilahi sevgisinin mahiyyətini açmağa çalışıb:

*“...Ziyarətgahın gülbusalər
Hüseyn Cavid təzyin edər hər an,
Sən əhli-eşq üçün bir
Kəbə yadpıran məhəbbətdən.*

*“Nədir mənası eşqin!?” –
söyləyənlər nərdə? Bir gəlsin,
Görüb qüdsiyyəti – Sənəni,
lal olsun xəcalətdən...”*

Hüseyn Cavid, şübhəsiz, Üzeyir Hacıbəyovun “Şeyx Sənan” operası ilə Mehdi bəy Hacınskinin “Şeyx Sənan əfsanəsi” adlı risaləti ilə tanış idi... Dastanın müfəssəl məzmununa nə türk, nə də gürcü folklorunda rast gəlinmədiyindən, çox ehtimal ki, pyesin sujetini fars mənəbəyi əsasında Şeyx Fəridəddin Əttarın “Məcalisi-üşşaq” və “Məntiq-üt-teyy” əsərlərinin təməlində qurub...

Dastana görə, Şeyx Sənan təxminən 55-60 yaşında idi. Vaxtının çoxunu Məkkədə, Kəbə ətrafında ibadətlə keçirirdi. 400 nəfər müridi vardı. Şillər və korlar onun müqəddəs nəfəsinin təsirindən şəfa tapırdılar... Rəyada gördüyü sənəmi-tərsanın soragı ilə bir gün tərk-i vətən olur. Rum vilayətinə gedib, həsrəti ilə yaşadığı qızı axtarır. Onunla rastlaşdıqda, qovuşmaq üçün çox ağır şərtlər qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Çaxır içir, dinindən dönüb, Quranı yandırır, bütə səcdə edir. Hətta köbin bəhası kimi, bir il donuz da otarır... Müridləri Şeyxsiz evlərinə yola düşürlər. Amma qarşılaşdıqları dostundan danlağından sonra (Başqa bir versiyada Məhəmməd peyğəmbər onlardan birinin yuxusuna girir) yenidən yannına gəlirlər. Öz təhrikləri ilə günahə batdıqını anlayıb, canını fəda edən sevgilisini basdırıb, onlarla birgə Kəbəyə qayıdır...

Hüseyn Cavid bu qəmli əhvalatı yazıçı-

lıq süzgəcindən keçirib, əbədiyyətə boy verən ölməz bir əsər yaradıb. Rum elini Gürcüstanla, Sənəmi-tərsanı Xumarla əvəzləyib, Şeyx Sənanı otuz yaşa qədər “cavanlaşdırıb”, farslıqdan çıxaraq türkəşdirib, süjetə Zəhra, Şeyx Əbuzər, Əzra, Anton, Simon, Papas, Platon...

“Leyli və Məcnun”a, “Əsli və Kə-rəm”ə, “Romeo və Culyetta”ya bərabər, faciəylə bitən məhəbbət şədevri ərsəyə gətirib:

*“...Ruhasınma rəyā kibi,
Qeyb oldular, qeyb oldular!
Yüksəldilər, yüksəldilər,
Cənnətdə rahat buldular...”*

Dramaturqun “İblis” pyesində hadisələr qeyri-müəyyən bir yerdə – hardasa Şərqdə cərəyan edir. Amma müəllifin əsərin finalında yazdığı kimi, oxşarı hər yerdə var:

*“İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət,
Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
Hər Kəbədə, bütxanədə, meyxanədə İblis!...”*

Düən Adəm oğulları arasında nifaq saldı, qardaşı qardaşa öldürdü. Ardınca

*“...Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çilğın dərabəglər...”*

miyonlarla sadə insanı qılncdan-gül-lədən keçirdilər.

*“...Bin hiylə quran tülkü siyasilər, o hər an
Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyanlar...”*

ara qarşıdır, millətləri biri-biri ilə vuruşdururlar. Belə getsə, şeytan bəşəriyyətin yaxasından sabah da əlini çəkməyəcək:

*“...Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqsın,
Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsın...”*

Dünyanın hər nöqtəsində min illər boyu fasiləsiz davam edən bir savaş!

Əbəs yerə deyil ki, bütün millətlərin folklorunda həmin mövzuda əsətlir mövcuddur və onların əsasında yazılmış əsərlər yetərincədir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Hüseyn Cavid bu baxımdan daha məhsuldarır: “İblis”, “İblisin intiqamı”, nəhayət, repressiya dövründə əlyazması məhv edilmiş “İblisin ilhamı”...

Xalqımız böyük dramaturqun ideyasını, arzusunu şəərəflə həyata keçirdi. Onun, Müşfiqin, haqsızlığın qurbanı olmuş neçə-neçə ziyalının adını, könüllərdə, tarixdə yaşamış hüququnu bərpa elədi. Şərə üstün gəlib, əbədi müstəqillik qazandıq. İblislərin düşmənlərimizə dəstəyi ilə işğal edilmiş torpaqlarımızı, qürur rəmzimiz sayılan Şuşamızı otuz ildən sonra geri qaytardıq. Qələbə çaldıq... bu gün arxa cəbhədə də amsız mübarizə aparırıq. İnhisarçılığın, rüşvətin, süründürməçiliyin kökünü kəsməyə çalışırıq. Nəfsin qulu olan, şeytanın halal yoldan azırdığı kəsələri cəzalandırıraq...

Çox çəkməyəcək, Ağdamın, Füzulinin, Kəlbəcərin teatr səhnələrində folklor əsasında qələmə alınmış “İblis”in ikinci pərdəsindəki nəğmə də səslənəcək:

*“...Hər şey sənindir, ey qatıl insan!
Gülgün şəfəqlər, rəngin çiçəklər,
Hər şey sənindir, ey cahil insan!
Parlaq günəşlər, dülbər mələklər...”*

Dördüncü pərdədəki kanto da oxunacaq:

*“...bən bir qızım, hər ruhumu yaldızlar
Gündüz çiçəklər, gecələr yıldızlar,
Qarlı dağlar bənim,
Yemiş bağlar bənim,
Bənsiz quşlar uçmaz,
Bənsiz güllər açmaz...”*

Hüseyn Cavid “Səyavuş” pyesini Əbülqasim Firdovsinin min illiyi münasibəti ilə yazmış və bu zaman Şərq aləmində geniş yayılmış “Səyavuş” dastanından bəhrələnməmişdir. Böyük fars şairinə hörmətini – izzətini bildirməklə yanaşı, həm də onun “Şahnamə”də əcdadlarımıza qarşı bəslədiyi şovinizm hissənə zərbə vurmuşdur. Əsərin baş qəhrəmanı ruhən nə İran şahlıq sarayını qəbul edirdi, nə türk sultanlıq sarayını. O, kənddə boya-başa çatıb, “köylü” bir anadən, elin igid oğlu Zal oğlu Rüstəmdən təbiyə aldığına görə, sadə insanlar arasında mənəvi rahatlıq tapırdı. Müəllif folklorlardan yararlanaraq dialoqlarda şeirin qısa ölçüləri-nə geniş yer verməklə bu mübariz əhvali-ruhiyyəni faciənin axırına qədər saxlayır:

Birinci pərdədə:

*“Rüstəm:
Xayır, şahım, aldırma,
Yersizdir bu iztirab.
Rüstəm dursun, onlara
Sayavuş verir cavab...”*

İkinci pərdədə

*“Birinci bəna:
Gəl, qızım, tez ol da gəl!
Gözüm qaldı yolda, gəl!
Çamur gətir, daş gətir!
Durma, arqadaş, gətir...”*

...Son pərdədə

*“Əfrasiyab:
...Hər tədarük görülmüş,
Çin xaqanı bir yandan,
Tus ilə Zal oğlu da
Saldıracaq İrandan...”*

Dahi dramaturqun bir neçə əsərindən misal gətirdiyimiz, həmçinin “Knyaz”da da, “Xəyyam”da da, “Afət”də də, “Topal Teymur”da da rast gəlinən belə çalarlar onun milli kökə nə qədər möhkəm bağlı olduğunu göstərir.

Akademik Yaşar Qarayev Hüseyn Cavidə Azərbaycan ədəbiyyatında qanunauyğun, əlamətdar hadisə adlandırır. Məhz bu cür uca mərtəbəyə layiq olduğuna görə, xalqımız tərəfindən sevilir, dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Prezident İlham Əliyevin Hüseyn Cavidin 130 və 140 illik yubileylərinin qeyd edilməsi haqqında verdiyi sərəncamlar böyük dramaturqun, ölməz dahi sənətkarın yaradıcılığına verilən böyük qiymətdir.

Növbəti il ölkəmizdə “Heydər Əliyev İli” elan edilib. Təbii ki, Ulu Öndərin gördüyü işlər sadalanarkən, Hüseyn Cavid irsinə göstərdiyi qayğı da yada salınacaq...